

LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAİKŠTIJOS
VALSTYBINGUMO TRADICIJA
LIETUVIŲ TAUTINIO
JUDĖJIMO POLITINĖJE
PROGRAMOJE
(TEORINIS IR PRAKTINIS
ASPEKTAI) © *Rimantas Miknys*

ĮVADAS

Šio straipsnio idėją inspiravo netikėtas „atradimas“. Stebėtina, kad iki šiol tiek lietuviškoje, tiek lenkiškoje lietuvių tautinio judėjimo istoriografijoje nėra specialiai aptarta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos (toliau – LDK) valstybingumo tradicijos sąsajos su lietuvių tautinio judėjimo politine programa. „Specialiai“ – tai reiškia kaip judėjimo sudėtinė dalis, o ne kaip sąsajos su „išore“. „Išorei“ šiuo atveju priskirtini krajovcai, kurie bandė ieškoti tokių sąsajų, netgi kūrė tam tikrą politinę programą 1905–1915 m. Apie tai ir lietuviška, ir lenkiška istoriografija nemažai rašė¹. Tuo tarpu tiesioginės LDK valstybingumo tradicijos sąsajos su lietuvių tautiniu judėjimu buvo konstatuotos ir tik fragmentiškai aptartos, analizuojant atskirus lietuvių tautinio judėjimo reiškinius: 1863–1864 m. sukilimą, Didįjį Vilniaus Seimą, pirmųjų lietuviškųjų partijų veiklą bei aptariant Lietuvos valstybingumo genezę

¹ *Bardach J.* Krajowcy, federaliści, inkorporacjoniści // *Bardach J.* O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988, s. 261–270; *Jurkiewicz J.* Demokraci wileńscy w latach 1905–1914 (Zarys działalności politycznej) // *Acta Baltico-Slavica*. T. 18. Poznań, 1983, s. 157–173; Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmów. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998). Pod redakcją Jana Jurkiewicza, Poznań 1999; *Miknys R.* Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 3. Vilnius, 1991, p. 173–198; *Miknys R.* Stosunki polsko-litewskie w wizji krajowców // *Zeszyty Historyczne*. Paryż, 1993, s. 123–129; *Sawicki J.* Mykolas Römeris ir buvusios Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės žemių tautinės problemom // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 15. Vilnius, 1999, p. 23–35; *Sawicki J.* Michał Römer a problemy narodowościowe na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Toruń 1998, s. 16–27; *Miłosz Cz.* Tėvynės ieškojimas. Vilnius, 1995, p. 211–212; *Szpopper D.* Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939, Gdańsk 1999, s. 27–48; *Gizbert-Studnicki W.* Mickiewicz i jego kraj. Chicago, 1955, s. 7–9; *Занруднік Я.* Дварянтства і беларуска мова Беларусіка, кн. 2. Мінск, 1992, с. 33; *Smalanczuk A.* Ewolucja ideologii krajowej w społeczno-politycznej działalności Romana Skirmunta (1905–1921), Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu, s. 110–117; *Jundziłł Z.* Z dziejów polskiej myśli politycznej na ziemiach b. W. X. Litewskiego // *Alma Mater Vilmensis*. T. 5. Londyn, 1958, s. 41–43; *Srebrakowski A.* Sejm Wileński 1922 roku. Idea i jej realizacja // *Acta universitatis wratislaviensis. Historia XCIX*, Wrocław, 1995, s. 30; *Hernik J.* W kręgu krajowców polskich // *Więź*, 1991, nr. 10, s. 100.

Pirmojo pasaulinio karo metais². Tad šio straipsnio tikslas – išsiaiškinti ir aptarti teorinius bei praktinius aspektus, pabandyti nustatyti tų sąsajų poveikį modernaus Lietuvos valstybingumo galutinei formulei atskiruose lietuvių tautinio judėjimo etapuose.

Bendra tautinio sąjūdžio raidos charakteristika

Istoriografijoje, nagrinėjančioje lietuvių tautinį judėjimą arba sąjūdį (toliau vartosime sinonimiškai abi sąvokas), įprasta jį kaip modernios lietuvių tautos raidos procesą skirstyti į tam tikrus etapus³. Iš esmės, apibendrinant įvairias variacijas, galima teigti, kad pirmasis tautinio sąjūdžio etapas buvo kultūrinis arba vadinamasis tautinis Atgimimas, apėmęs XIX a. pradžią – paskutinio dešimtmečio vidurį. Kultūrinio etapo paskutinis laikotarpis (jo pradžia – 1883 m.) ir politinio etapo pirmasis laikotarpis (jo pabaiga apie 1904 m. pabaigą) – vadinamoji „Aušros“ ir „Varpo“ gadynė – laikytini tarpine, pereinamąja stadija arba antruoju etapu. Trečiąjį etapą pavadintume politiniu, jis apimtų 1905–1917 m. Pastarieji metai sie-tini su Lietuvos Tarybos, kaip jau oficialiai lietuvių tautą atstovavusios institucijos, išreiškusios pagrindinių lietuvių politinių jėgų politinius siekius, tiesiogiai nu-kreiptus į valstybinės organizacijos kūrimą, veiklos pradžia.

Tad pirmiausia, bendrai charakterizuosime tuos etapus, kurie tiesiogiai susiję su mūsų nagrinėjamu klausimu ir yra šio klausimo kontekstas.

Kultūrinio etapo charakteristika

Istoriografijoje (J. Ochmanskis, V. Merkys, E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, V. Trumpa)⁴ pastebima, kad XIX a. antrojo dešimtmečio pabaigoje ar trečiajame

² *Aleksandravičius E.* XIX amžiaus profiliai. Vilnius, 1993, p. 93–103, 133–148; *Merkys V.* Lietuvos socialdemokratai ir nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 m.) // Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią. Vilnius, 1989, p. 10, 16; *Vyšniauskas A.* Sociademokratijos politinė transformacija 1896 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX–XX a. pradžia). Vilnius 1991, p. 67–103; *Miknys R.* Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 10. Vilnius, 1995; *Motieka E.* Didysis Vilniaus seimas // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 11. Vilnius, 1996; *Lopata R.* Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 9. Vilnius, 1996.

³ *Römeris M.* Lietuva. Studija apie lietuvių tautos atgimimą. Vilnius, 2006; *Ochmanskis J.* Litewski ruch narodowy – kulturalny w XX wieku. Białystok, 1965; *Ochmanskis J.* Historia Litwy. Wrocław, 1982; Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas /ligi 1904 m./ Vilnius, 1986, p. 71–72; *Tyla A.* /Rec./: M.Hroch. Die Vorkämpfer der nationalen Bewegungen bei der kleinen Volkern Europas. Praha. 1968 // Lietuvos istorijos metraštis. 1971 metai. Vilnius, 1971, p. 143; *Kulakauskas A.* Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 1: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos. Vilnius, 1990, p. 132–142.

⁴ *Ochmanskis J.* Litewski ruch narodowy-kulturalny w XIX wieku. Białystok, 1965; Lietuvių

dešimtmetyje prasidėjęs lietuvių etnokultūrinis sąjūdis – savo esme demokratinis sąjūdis – bent jau baudžiavos sąlygomis (iki pat 1863 m.) vyko bajoriškosios kultūros formomis ir buvo susijęs su senojo „unijinio“ Abiejų Tautų Respublikos valstybingumo atkūrimo idėja. Tai liudija abiejų sukilimų (1830–1831 m. ir 1863–1864 m.) politiniai siekiai. Po 1863–1864 m. sukilimo pralaimėjimo socialinė-ekonominė ir kardinaliai, brutaliai pasikeitusi etnopolitinė situacija vertė atgimstantį lietuvių sąjūdį, kurio varomąją jėgą buvo dvasininkija, rinktis jau kitą nei iki 1863 m. socialinę-kultūrinę, etnokultūrinę, ir etnopolitinę orientaciją. Nebeteko prasmės dėtis su lenkų tautinio išsivadavimo sąjūdžiu, nes ir pastarasis numatomoje ateityje neturėjo jokių šansų laimėti. Tuo labiau, kad Rusijos valdžia savo politiką Lietuvoje vykdė, kaip jau buvo minėta, su depolonizavimo vėliava. Lenkų politinės grupuotės, tebesilaikančios reikalavimo atkurti Lenkiją bajoriškosios Abiejų Tautų Respublikos 1772 m. sienose, pajuto, kad tautiškai bundanti Lietuva etnopolitiškai atsiriboja nuo Lenkijos, ir pradėjo priešišką kampaniją prieš lietuvių, anot jų, t.y. lenkų šovinistų, prieš „litvomanų“ tautinį sąjūdį. Kadangi lenkų politiniai ir kultūriniai sąjūdžiai turėjo socialinę bazę bei organizacines struktūras ir Lietuvoje, tai čia ėmė bręsti lenkų ir lietuvių konfliktas. Lietuvių sąjūdyje ir tautoje polonizacijos pavojaus akivaizdoje stiprėjo antilenkiškos („antišlėktiškos“) nuostatos, tam tikru laipsniu įtakojusios ir savarankiškų etnokultūrinių, etnopolitinių siekių formulavimo poreikį tautinio sąjūdžio programoje („Varpas“ (1889–1905), „Ūkininkas“ (1890–1905), „Tėvynės sargas“ (1896–1904). Išvardyti leidiniai radosi jau pereinamojo iš kultūrinės į politinę stadiją etapo laikotarpiu.

Pereinamojo iš kultūrinės į politinę stadiją etapo charakteristika

Šiame etape išskirtini trys momentai. Pirma, šio laikotarpio pradžioje tautinį judėjimą charakterizuoja istorinio romantizmo ideologija, kurios tikslas buvo tautinės savimonės žadinimas. J. Basanavičius ir kiti Lietuvos mylėtojai „Aušroje“ idealizavo senosios Lietuvos praeitį, kūrė Kęstučio, Gedimino ir Vytauto mitą, tuo žadindami patriotizmą, pasitikėjimą savimi, formuodami priklausomybės tam tikrai grupei, pasižyminčiai savo etniniu-kultūriniu, ekonominiu ypatingumu, suvokimą. Pradėjus leisti „Varpą“, antrajame Lietuvos mylėtojų veiklos periode, fiksuojamas ide-

nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 metų). Vilnius, 1987, p. 70–73; *Kulakauskas A.* Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinį sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą // *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T.1: Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos. Vilnius, 1990, p. 137–140; *Aleksandravičius E.* Dėl bajorų luomo vaidmens lietuvių nacionalinės kultūros raidoje // *Aleksandravičius E.* XIX amžiaus profiliai. Vilnius, 1993, p. 47–53; *Trumpa V.* Lietuva XIX amžiuje. Chicago, 1989, p. 44–45, 48–53.

ologijų susidūrimas – katalikiškosios ir liberaliosios, grindžiamos pirmiausia racionalizmu, visuomeniniu radikalizmu, demokratizmu bei antiklerikalizmu. Tautinis sąjūdis susiskaido į dvi ideologines sroves. Abiejų srovių šalininkai – pasaulietinė ir dvasinė inteligentija – propaguoja masėse tą pačią tautinę idėją, tačiau tarpusavyje kovoja už įtaką toms masėms. Vis dėlto tikros visuomeninės-idėjinės diferenciacijos dar nebuvo – buvo tik dviejų minties koncepcijų, o ne visuomenės klasių, grupių kova. Ir tik tarp 1890 ir 1905 m. jaunas lietuvių tautinis sąjūdis politizuoja. Minėtos dvi filosofinės-istoriosofinės koncepcijos tampa visuomeninėmis ta prasme, kad fiksuojamas aiškus jų pasireiškimas kasdieniniame tos visuomenės gyvenime. Pamažu visuomeniniame gyvenime įsigali partinio susiskirstymo ir partinės veiklos principai. Formuojasi organizuotos grupės, vadinamos politinėmis partijomis, kurios ima telkti aktyvius, sąmoningus visuomenės narius pagal jų socialinį-ekonominį statusą, požiūrį į religiją, pasaulėžiūrą, išreiškia jų nuomonę į viešuosius reikalus ir tarpusavyje bando ieškoti kompromisų, įgalinančių sėkmingą tautinės visuomenės vystymąsi. Tokiu būdu pradedama projektuoti visuomenės politinė organizacija, kurios aukščiausia forma yra valstybė.

Žvelgiant šiuo aspektu, ryškiausi pokyčiai vyko tarp liberaliąją-racionalistinę ideologiją propagavusių šalininkų. Apie 1896 metus įkuriama partinė organizacija – Lietuviškoji (Lietuvos) socialdemokratų partija (LSDP). Iš jų išsiskiria socialdemokratai, užsibrėžę ginti darbininkų, kaip tam tikro visuomenės sluoksnio, interesus. Tuo pat metu kristalizuojasi ir liberalai, įkurdami 1902 m. Lietuvių (nuo 1905 m. – Lietuvos) partiją ir pasivadinę demokratais (LDP). Kuriant partiją, jie išsiskaido į radikalus, besiorientuojančius į tautos saviorganizaciją demokratijos principų pagrindu, bei nuosaikiuosius, pirmenybę teikusiems tautiškumui ir nuosaikiai veiklai. Abi minėtos politinės grupės savo siekius, pirmiausia politinius, iškristalizuoja savo programose. Tarp katalikiškos srovės šalininkų tokių žymių poslinkių neįvyko. Faktas, kad lietuvių tautiniame sąjūdyje pirmiausia susikuria socialdemokratinė ir radikaliai demokratinė partijos, bet ne nuosaikiosios, susijęs su tam tikra lietuvių tautinės visuomenės socialinės struktūros specifika. Ryškiai pastebimas bežemių ir mažžemių valstiečių privilegijavimas prieš kaimo, o ypač prieš miesto pasiturinčius elementus. Iš esmės lietuvių tauta dar tebėra vienos socialinės grupės – mažžemių ir vidutinių ūkininkų – visuomenė.

Taigi dvi radikalios, faktiškai kairiosios pakraipos partijos kristalizuojasi, nes remiasi ir atstovauja gana gausiai, su aiškiai apibrėžtais interesais lietuvių tautinės visuomenės grupei. Tuo tarpu nuosaikiosios partijos dar nesioorganizuoja, nors yra organizatoriai – tam tikrų pažiūrų inteligentijos sluoksniai, – tačiau nėra stiprios socialinės grupės, kurios interesus galėtų ginti susikūrusios politinės organizaci-

jos. Vis tik 1905 m. išvakarėse dar negalime kalbėti apie aiškų lietuvių visuomenės susiskaidymą partiniu pagrindu.

Politinio arba trečiojo etapo charakteristika

Šiame etape akivaizdžiai išsiskiria dvi stadijos: 1) iki Pirmojo pasaulinio karo, tiksliau iki vokiečių okupacijos pradžios (1915 m.); 2) karo metų laikotarpio.

1905 m. revoliuciniai įvykiai iš esmės pakeitė situaciją lietuvių tautiniame sąjūdyje. Tautinis sąjūdis tampa masiniu, visuomeniniu. Politiniu požiūriu jo lyderiais lieka socialdemokratai ir demokratai-liaudininkai. Vadiname juos Demokratais-liaudininkais, nes jie 1905 m. sukuria savo autonominę, orientuotą į liaudies mases organizaciją Lietuvos valstiečių sąjungą (LVS). Sąjūdyje tautiniai-kultūriniai postulatai natūraliai derinami su radikaliais ir politiniais. Dalis dvasininkų ir jiems prijauniančių užima konservatyvias pozicijas, besiremiančias principu „valdžia – Dievo duota“, taikstosi prie valdžios politikos. Tačiau dauguma jų liko neapsisprendę, o aktyvesnieji 1905 m. pabaigoje bando kurti Lietuvos kriščiųnų demokratų partiją (LKDP). Nuosaikieji inteligentai organizuojasi, kurdami Tautiškąją lietuvių demokratų partiją (TLDP), tačiau iš esmės lieka letargo būsenoje. 1905 m. tautinį sąjūdį vainikavo Vilniuje gruodžio mėnesį įvykęs tautinis lietuvių susirinkimas, vėliau pavadintas Didžiuoju Vilniaus seimu. Tai buvo atstovų iš valsčių, parapijų įvairių draugijų, politinių grupių susirinkimas. Seime dalyvavo visų tuo metu veikusių lietuvių politinių grupuočių atstovai: socialdemokratai, demokratai liaudininkai, krikščionys demokratai, tautiškieji demokratai. Seimas priėmė keletą politinio tautinio pobūdžio nutarimų, kuriuose buvo išdėstyti visi esminiai tautiniai ir teisiniai valstybiniai lietuvių siekiai, apibendrinta forma išsakyti politinės autonomijos reikalavimu. Kaip tik šiame susirinkime buvo patvirtinta lietuvių teisinė valstybingumo formulė, apibrėžusi Lietuvos, kaip valstybės su sostine Vilniumi bei savanoriškai besiorientuojančių į šią valstybę pakraščius, teritoriją. Ši formulė tapo išeities punktu visiems vėliau deklaruotiems lietuvių valstybingumo siekiams. Vienas pagrindinių Didžiojo Vilniaus Seimo nutarimų punktų skelbė:

„Reikalauti Lietuvos autonomijos su seimu Vilniuje, išrinktu visuotinu, lygiu, tiesiu [ir slaptu] balsavimu, neskiriant lyties, tautos, tikėjimo. Toji autonomiškoji Lietuva turi būti sudėta iš dabartinės etnografinės Lietuvos, kaip branduolio, ir tų pakraščių, kurie dėl ekonomiškų, kultūrinių, tautiškų arba kitų priežasčių traukia prie to branduolio, ir kurių gyventojai priklauso priėmimo...“⁵

1905 m. lietuvių tautinio sąjūdžio politizavimosi procese tampa lūžio metais ir apibrėžiami trims svarbiausiais momentais: 1) liaudies masės tampa politiškai

⁵ Silius J. [J. Basanavičius] Iš didžiojo Vilniaus seimo istorijos. Vilnius, 1925, p. 20.

aktyvios; 2) tautinis judėjimas, įsijungus politiškai suaktyvėjusioms liaudies masėms, tampa masiniu; 3) Vilniaus seimo nutarimuose užfiksuoti pagrindiniai tautos siekiai išreiškė sankcionuotą tautos valią ir toliau sąjūdžio veikloje jais buvo remiamasi kaip savotiško referendumo rezultatais.

Beje, laikotarpis po 1905 m. (1906–1918) pasižymėjo tuo, kad po spaudos draudimo panaikinimo suintensyvėjus kultūriniam-tautiniam veikimui susiformavo visas lietuvių politinių jėgų spektras: krikščionišką katalikišką pasaulėžiūrą propagavusios politinės grupės (krikščionys demokratai, tautiniai demokratai – viltininkai, nuo 1914 m. – vairininkai) sudarė dešiniųjų – nuosaikiųjų lietuvių politinių jėgų srovę, o besiremiančios materialistine, racionalistine, pozityvistine bei liberaline pasaulėžiūromis (socialdemokratai bei demokratai) telkėsi kairiųjų – radikaliųjų srovėje. DVS nutarimais buvo naudojamosi visą 1906–1918 m. laikotarpį, keliant ir grindžiant Lietuvos politinio savarankiškumo klausimą.

Taigi kyla klausimai, kaip lietuvių tautinio judėjimo eigoje susiformavusioje politinėje programoje su jos pagrindiniu siekiniu, fiksuotu DVS nutarimuose, atsisirasdavo (neatsirasdavo?) vietos LDK valstybingumo tradicijai? Jeigu buvo, tai kada, kokiomis aplinkybėmis tai buvo iškilę ir kaip tai reiškėsi lietuvių politinio veikimo praktikoje ir ar tai įtakoją lietuvių politinės programos siekinius? Pabandydysime į juos atsakyti pagal aukščiau išdėstytą Lietuvių tautinio judėjimo raidos schemą.

LDK VALSTYBINGUMO TRADICIJOS RAIŠKA LIETUVIŲ TAUTINIO JUDĖJIMO KULTŪRINIAME ETAPE

Vienas iš pagrindinių pastarojo meto lietuvių tautinio judėjimo tyrinėtojų Egidijus Aleksandravičius yra pastebėjęs, kad šio laikotarpio lietuvių tautinio judėjimo politinius siekius daugiausia yra svarstęs Mikalojus Akelaitis⁶. Istorikas M. Akelaitį laiko jungiančiąja grandimi tarp „Simono Daukanto, pradinio lietuvių tautinio atgimimo etapo ideologo, bendražygių kartos ir „Aušros“ laikų lietuvių inteligentijos“⁷. Tad neabejotinai nagrinėjamu klausimu M. Akelaitį galima laikyti šio lietuvių tautinio judėjimo etapo reprezentantu. Galima sakyti, kad susistemintą savo požiūrį apie politinius siekius, kaip tam tikros dalies lietuvių tautinio judėjimo poziciją, M. Akelaitis išsakė savo „Žinioje apie lenkų vainą su maskoliais“⁸. Iš esmės čia jis

⁶ Aleksandravičius E. XIX amžiaus profilai. Vilnius, 1993, p. 96–97.

⁷ Ten pat, p. 96.

⁸ Biržiška M. Spausdinti ir nespausdinti 1863–1864 m. sukilimo raštai // Karo archyvas, 1925. T. 2, p. 231.

dėstė požiūrį į Lietuvos valstybingumą, kuriame atspindi LDK valstybingumo reliktai, saugomi bajorų luomo atmintyje. Aiškindamas, kas yra tėvynė, kas yra Lenkija, jis nurodė, kad valstybė, už kurią kovojama, yra Lenkijos, Lietuvos ir Gudijos (Baltarusijos ir dalies Ukrainos) federacija. Lietuva buvo apibrėžiama to meto Vilniaus, Kauno, Gardino ir Minsko gubernijomis⁹. Pasak E. Aleksandravičiaus, „ši naujos visuomeninės minties modeliuojama politinė valstybė – tai ne unijinė valstybė [...] ir ne 1791 m. gegužės 3 d. konstitucijos įteisinta vieninga Lenkija. [...] Tačiau tai, [...] dar ir ne moderni etnolingvistiniu principu paremta politinė struktūra. Tai tam tikras kompromisas tarp senojo valstybingumo sampratos likučių ir naujojo – tautinės savimonės pagimdyto – valstybingumo idėjos pradmenų¹⁰. Pažymėtina, kad 1863–1864 m. sukilimo vadovų aplinkoje, kaip pastebi Bronius Genzelis, buvo kelios Lietuvos valstybingumo modelio versijos, vienaip ar kitaip besisiejančios su LDK valstybingumo tradicija. „Baltieji“ su J. Geištoru priešakyje siekė atstatyti Žečpospolitą (iš esmės pagal 1791 m. gegužės 3 d. formulę), minėtas M. Akelaitis su Zygmuntu Sierakausku siekė federacinės valstybės, o K. Kalinauskas ir A. Mackevičius – atkurti nepriklausomą Lietuvos valstybę LDK ribose¹¹. Dėl pastarųjų tokią pat nuomonę yra išsakiusi ir Vanda Sruogienė¹². Kita tautinio judėjimo aktyvioji dalis su vyskupu Motiejumi Valančiumi priešaky sukilimo metu indiferentiškai valstybingumo problemoms, nes jiems pirmiausia rūpėjo, kad „Lietuva būtų katalikiška ir nenutautėtų“¹³. Be E. Aleksandravičiaus ir B. Genzelio, šią tezę istoriografijoje palaiko ir Vytautas Merkys¹⁴.

Po 1863–1864 m. sukilimo pralaimėjimo iš esmės galime kalbėti apie LDK valstybingumo tradicijos interpretacijos transformaciją, kurią lėmė didėjančios tautinio judėjimo tikslų sąsajos su tautiniais kultūriniais reikalais. Pačioje Lietuvoje sąjūdžio priekyje stovėjusi dvasininkija dėl savo ypatingo santykio su valdžia („Valdžia – Dievo duota“) bei dėl rusų valdžios diskriminacinės politikos, o konkrečiai pirmiausia dėl lietuviškos spaudos draudimo Lietuvos valstybingumo specialiai nesvarstė. Iš esmės tebestovėjo M. Valančiaus pozicijose. Kaip taikliai yra pažymėjęs V. Merkys, vyskupas „savęs nelaikė visiškai svetimu istorinei lietuvių tautai ir jos politinei vizijai. Juolab, kad katalikybė buvo šios „tautos“ kultūros,

⁹ Ten pat.

¹⁰ *Aleksandravičius E.* XIX amžiaus profiliai. Vilnius, 1993, p. 98.

¹¹ *Genzelis B.* Švietėjai ir jų idėjos Lietuvoje. Vilnius, 1972, p. 97.

¹² *Sruogienė V.* Esminiu Lietuvos istorijos klausimu. Atsakymas V. Trumpai // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX–XX a. pradžia). Vilnius, 1991, p. 292–293.

¹³ *Aleksandravičius E.* XIX amžiaus profiliai. Vilnius, 1993, p. 103.

¹⁴ *Merkys V.* Motiejus Valančius. Tarp katalikiškojo universalizmo ir tautiškumo. Vilnius, 1999, p. 775, 780–782.

dvasinio gyvenimo komponentas¹⁵. Pirmiausia jis stėjo prieš prievartinį rusinimą ir stačiatikybės diegimą, o šia prasme bajorai ir liaudis buvo vertinami vienodai. Tiesa, po sukilimo pralaimėjimo bajorija prarado savo turėtą vaidmenį visuomenėje, ir valstiečiuose su jų lietuviškumu vis daugiau buvo išvengiama tokios užkardos perspektyva. Tokios nuostatos buvo būdingos „povalančinei“ tautiniame judėjime dalyvavusiai dvasininkų kartai. Nors bendros prounijinės nuostatos nebuvo svetimos dvasininkijai, o ypač jos elitui iki pat „Tėvynės sargo“ pasirodymo 1896 m., tačiau jau rūpintis ir veikta išskirtinai lietuvių valstiečių etnokultūrinio pabudimo reikalais.

LDK valstybingumo tradicija liko dienos aktualija pirmiausia emigracinėje aplinkoje. Iš šios aplinkos trumpai aptarsime tuos momentus, kurie buvo tiesiogiai susiję su lietuvių tautinio judėjimo programa Lietuvoje. Pažymėtina, kad po 1863–1864 m. sukilimo pralaimėjimo svarbiausiu emigracijos telkimosi židiniu tapo Prancūzija. Šios šalies valdžia 1864–1865 m., siedama dar su emigracija savo politinių akcijų perspektyvas, tebesilaikė savo tradicinio požiūrio ir todėl teikė finansinę paramą, kad ir minimalią, buvusių sukilėlių pragyvenimui. 1866–1868 m. emigrantų iš Lietuvos ir Lenkijos skaičius viršijo 3400. Pusė jų gyveno Paryžiuje¹⁶.

Pažymėtina, kad išeiviai iš Lietuvos aktyviai dalyvavo įvairiose lenkiškose emigrantų organizacijose. 1868 m. Paryžiuje įsikūrusios Paramos mokslui susivienijime „Stowarzyszenie Pomocy Naukowej“ viceprezidentu buvo Aleksandras Chodźka, jo veikloje aktyviai dalyvavo M. Akelaitis. Žinoma, kad jis skaitė paskaitą susivienijimo organizuotuose savaitiniuose seminaruose apie lietuvių liaudį¹⁷. A. Wernickis ir L. Chodźka buvo lenkų skaityklos draugijos „Towarzystwo Czytelni Polskiej“ valdybos nariai¹⁸. Lenkų jaunimo Paryžiuje mokslo draugijos „Towarzystwo Naukowe Młodzieży Polskiej“ valdybos nariu buvo A. Wernickis, o mokinių susivienijimo Paryžiuje „Stowarzyszenie Uczniów w Paryżu“ laikraščio „Przyszłość“ redaktoriumi 1866 m. buvo J. Tokarzewiczius, vėliau Adomas Dominikas Bartoszewiczius. Į redakcinę kolegiją įėjo A. Wernickis¹⁹. W. Wróblewskis buvo susijęs su radikalia kariškių sąmokslininkų draugija „Stowarzyszenie Wojskowych Sprzysięgłych“ bei nuosaikesne lenkų kariškių sąjunga „Towarzystwo Wojskowych Polskich“²⁰. 1872 m. įsikūrusios Lenkų tautos sąjungos pirmininku nuo 1873 m. buvo vėl tas pats W. Wróblewskis²¹.

¹⁵ Ten pat, p. 781.

¹⁶ Borejsza J. Emigracja polska po powstaniu styczniowym. Warszawa, 1966, s. 24.

¹⁷ Ten pat, s. 80.

¹⁸ Ten pat, s. 81.

¹⁹ Ten pat, s. 81–82.

²⁰ Borejsza J. Patriotas be paso. Vilnius, 1973, p. 54.

²¹ Ten pat, p. 113.

Beje, tarp šios sąjungos narių buvo populiari Lenkijos, Lietuvos ir Ukrainos federacinės respublikos atgimimo idėja. Apskritai ši idėja sudarė idėjinę politinę išeivių iš Lietuvos veiklos motyvacijos šerdį. Kaip matome, 1863 m. sukilimo metu susiformavę lietuvių politinės programos pagrindiniai momentai dar nebuvo praradę savo aktualumo. Daugumos išeivių iš Lietuvos sąmonėje tebedominavo senoji lietuviškumo samprata, dažnai netgi besireiškianti „unijine“ LDK valstybingumo tradicija. Pastaroji, kaip žinia, reiškėsi per „unijinį“ pilietiškumą ir buvo susijusi su vadovaujančiu senosios visuomenės lumu – didikais, šlėkta. Į Paryžių pasitraukęs M. Akelaitis, taip pat unijos šalininkas, buvo savotiškas išeivių iš Lietuvos lyderis, vienas iš svarbiausiųjų išeivių pozicijos formuotojas ir posukiliminiu laikotarpiu. Jis toliau rėmėsi sukilimo metu Tautinio komiteto paskelbtu šūkiu: „Nėra Lenkijos be Lietuvos ir Rusios, kaip nėra jos be karūnos“²². 1869 m. jis kalbėdamas Lietuvos vardu Liublino unijos metinių paminėjime Paryžiuje, Batinjolės mokykloje, apibūdino uniją kaip kelrodį emigracijos veikloje ir šį šūkį taip parafrazavo:

*„Dar Lietuva nepražuvo,
Kolei Lenkija gyva;
Dar Lenkija nepražuvo,
Kolei mes gyvi...“*²³.

Savo veiklai uniją laikė pavyzdžiu, tokios federacijos propaguotojai buvo ir kiti įtakingi išeiviai iš Lietuvos (W. Wróblewski, Z. Miłkowski, J. Tokarzewiczus), tačiau jie ją siejo su slavų federacijos idėja, traktuodami Lenkijos – Lietuvos – Rusios federaciją, kaip pagrindą, kaip vieną iš būdų Lenkijos nepriklausomybei atgauti²⁴. Tačiau, kaip pastebėjo J. Kudirka, M. Akelaitis, skirtingai nuo minėtųjų, remdamasis tomis pačiomis idėjomis ieškojo kelių kultūriniais ir politiniams Lietuvos interesams išreikšti²⁵. Jam Lenkijos išvadavimo idėja sutapo su jo siekais taip pat kaip ir minėtųjų veikėjų projekcijos su M. Akelaičio siekais. Kaip rodo J. Borejszos studija, emigracijoje buvo gyvai diskutuojama apie liaudies įtraukimą į išsivaduojamą kovą, liaudies (ukrainietiška, baltarusiška, lietuviška kalbančių valstiečių)

²² Borejsza J. Emigracja polska po powstaniu styczniowym. Warszawa, 1966, s. 234.

²³ M. Akelaičio laiškas J. I. Kraševskiui (1869 08 17) // Lietuvių kultūros veikėjų laišakai J. I. Kraševskiui. Vilnius, 1987, p. 129.

²⁴ Borejsza J. Emigracja polska po powstaniu styczniowym. Warszawa, 1966, s. 244.

²⁵ Kudirka J. Mikalojaus Akelaičio (1829–1887) socialinės pažios // Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija, 1980, p. 24. Pažymėtina, kad A. Tylos pastebėjimas, jog M. Akelaitis buvo panslavizmo šalininku (*Тила А. Связи Микалоюса Акелайтиса с польскими культурными деятелями // Związki rewolucjonistów polskich i rosyjskich w XIX w. Wrocław-Warszawa, 1972, s. 177*) tikslus kai kalbama apie praktinę jo veiklą – pirmiausia jo pastangas leisti politinį savaitraštį „Rzesza Słowiańska“. Tačiau kalbant apie tokios veiklos motyvaciją, pagrįstas yra J. Kudirkos teiginys.

kultūrinių poreikių tenkinimą ir tuo pačiu minėto projektuojamo politinio darinio demokratizavimą²⁶. Taigi priešpriešos nebuvo, tačiau laikui bėgant M. Akelaičio pozicija Lenkijos išsivadavimo idėjos kontekste tampa vis savarankiškesnė. Jis, neatsisakydamas unijinių pažiūrų, kiek kitaip ėmė interpretuoti lietuviškumo sampratą. Šalia senojo klasikinio jos turinio su ja ėmė sieti jautrumą, palankumą lietuvių kalbai, etninei kultūrai. Apie tai liudija jo susirašinėjimas su J. I. Kraševskiu, A. H. Kirkoru, Viktoru Korotinskiu, Oskaru Kolbergu, jo leksikografiniai darbai²⁷. M. Akelaitis suvokė kalbos svarbą modernios visuomenės formavimesi. Kalbą jis laikė viena svarbiausių visuomenės dvasinio gyvenimo vertybių, pažymėdamas:

„Ne tikėjimu, o kalba svarbiausia rūpinkimės. Velnias mūsų negriebs ir be tikėjimo, o kalbai sunykus, prapulsim kaip lauko pelė“²⁸.

Dar aiškiau jis lietuviškumo sąsajas su kalba akcentavo savo korespondencijose „Aušrai“. Kalbėdamas apie Simoną Daukantą jį apibūdina jau kaip „tikrą lietuvi“:

„Jauste jaučiuame tikrą Lietuvį, kuris savo manus (mislis) lietuviszkumo mano (mislija) ir iszreiszkia tikra lietuviszka kalba“²⁹.

Čia pat M. Akelaitis manifestuojančiai pareiškė:

„Ir mes anų senelių įpėdiniai, vykime vyti, be paliovos tardami ypačią tarmę: Lietuva lietuviams“.

Taigi čia jis deklaruoja jau kitus siekius, besiskiriančius nuo ankstesnės LDK valstybingumo tradicijos interpretacijos.

Manyčiau, kad „Aušros“ pasirodymas ir su ja susijęs platesnis tautinės savimovės klausimų svarstymas M. Akelaičiui padėjo dar aiškiau suvokti lietuvių kultūrinių bei politinių interesų specifiškumą, lyginant su tokiais pat lenkų, ir paskatino jį kurti savarankišką išeivių iš Lietuvos organizaciją Paryžiuje. XIX a. devintajame dešimtmetyje išeivių iš Lietuvos ratas pasipildė naujais žmonėmis. Tai buvo nebe sukilimo laikų politiniai pabėgėliai, bet nuo Rusijos caro valdžios persekiojimo besislepiantys lietuviškos spaudos knygnešiai (Jonas Pautienius)³⁰, atvykęs mokytis jaunimas (dailininkas Pranas Žitkevičius-Žitkus)³¹. Jie buvo iš arčiau susipažinę su besivystančiu tautiniu judėjimu Lietuvoje, perpratę jo idėjas. Susidarė sąlygos

²⁶ Borejsza J. Emigracja polska po powstaniu styczniowym. Warszawa, 1966, s. 234–241.

²⁷ Lietuvių kultūros veikėjų laišakai J. I. Kraševskiui. Vilnius, 1987, p. 64–65, 70, 91, 93; Тула А. Связи Микалоюса Акелайтиса с польскими культурными деятелями // Związki rewolucjonistów polskich i rosyjskich w XIX w. Wrocław-Warszawa, 1972, c. 178–179; Kudirka J. Mikalojaus Akelaičio (1829–1887) socialinės pažiūros // Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija, 1980, p. 24–25.

²⁸ Citata iš: 1859 05 18 M. Akelaičio laiško V. Korotinskiui // Lietuvių kultūros veikėjų laišakai J. I. Kraševskiui. Vilnius, 1987, p. 65.

²⁹ Svetur. Gromata brolio Ak. isz Parižiaus // Auszra, 1884. Nr. 5–6, p. 200.

³⁰ Pautienius J. Knygnešio atsiminimai // Knygnešys 1864–1904, III. Vilnius, 1997, p. 79–82.

³¹ Janulaitis A. Mikalojus Akelaitis. Vilnius, 1969, p. 72.

kurtis naujos idėjinės-politinės orientacijos išeivių draugijai. 1886 m. M. Akelaičio iniciatyva buvo įkurta draugija „Želmens“ pavadinimu³². Faktiškai draugija buvo viena iš nedaugelio organizacijų užsienyje, kuri atstovavo Lietuvoje besiplečiančiam lietuvių tautiniam sąjūdžiui. Kaip tik ši draugija vėliau (XIX–XX a. sankirtoje) artimai buvo susijusi su „Varpo“ aplinka bei jos veikla. Jos veikloje atsekami LDK valstybingumo tradicijos pėdsakai bei bandymai derinti ją su naujais siekiais. Oficialiai draugija priklausė Lenkų tautinei sąjungai (Związek Narodowy Polski), bet veikė visiškai savarankiškai. Iš pat pradžių ji savo veikloje akcentavo lietuvių tautinį aspektą, kuris, tiesa, pradžioje nebuvo priešstata lenkiškumui. Kaip rodo pirmieji draugijos dokumentai, 1893 m. priimti draugijos įstatai, oficialiai lygiavertės buvo lenkų ir lietuvių kalbos³³. Tiesa, iki 1893 m. posėdžiuose buvo vartojama prancūzų kalba. Nuo 1893 m. praktiškai buvo vartojama lenkų kalba, kaip visiems suprantama. Lietuvių kalbą temokėjo tik vienas kitas draugijos narys³⁴. Pirmuosiuose dokumentuose ir įstatuose buvo pabrėžiama, kad draugija sieks ne tik bendrai veiklai suvienyti Prancūzijoje išblaškytus lietuvius, o stengsis saugoti ir puoselėti lietuviškas kultūrines vertybes, ugdyti gimtąją kalbą³⁵. Bet vis dar neužmiršta ir „unijinė“ tradicija. Pažymėtina, kad vienas iš draugijos steigėjų – Henrikas Bukauskis (1839–1900)³⁶ rūpinosi Lenkijos ir Lietuvos kultūrinių vertybių

³² Atsiliepiamas lietuviškos draugystės „Želmuo“ Parižiuje. Tilžė, 1902, p. 11. Istoriografijoje įsitvirtino nuomonė, kad draugija įkurta 1896 m. (Aleksandravičius E., Kulakauskas A. Carų valdžioje. Lietuva XIX amžiuje. Vilnius, 1996, p. 324);

³³ Gintautas [Bagdonas J.] Paryžius (D-tė Želmuo) // Varpas, 1901. Nr. 4, p. 44–45; Atsiliepiamas lietuviškos draugystės „Želmuo“ Parižiuje. p. 11–12.

³⁴ Gintautas [Juozas Bagdonas], [Juozas Bagdonas] Paryžius (D-tė Želmuo) // Varpas, 1901. Nr. 4, p. 45. 1896 m. „Varpo“ korespondencijoje iš Paryžiaus tokia situacija draugijoje buvo pristatyta kaip to meto realija, savaime suprantamas dalykas: „Tai gi skaitytojai, dabar jau žino, kad medegos būtinai reikalingos ant sutvėrimo ir užlaikymo grynai lietuviškos draugystės tuom tarpu Parižiuje yra valia skaitlingumo labai menkai; ir tai-gi dėl tos prastės, administrativiškuose, tei sakysiu, išlyguose draug. „Želmuo“ viešpatauja maišytas lietuviškai-lenkiškas gaivalas. Nežiurint ant to, tačiau-gi sąnariai „Želmuo“, t. y. kaip sąnariai lietuviškos draugystės, neturi nei paslaptų nei atvirų kitų kokių mierių, kaip tik tokius, kurie būtinai rišasi su lietuvišku tautiniu judėjimu“ (Kiavėys Iš Paryžiaus // Varpas, 1896. Nr. 11, p. 169.)

³⁵ Ustawa Towarzystwa Litewskiego „Želmuo“ // Lenkų biblioteka Parižiuje (La bibliothèque polonaise à Paris). Archiw Henryka Gierszyńskiego. Varia-Lituanie. Sygn. 2739.

³⁶ Gimė Kaukliuose, netoli Panevėžio, bajoras, dvarininkas. Mokėsi Kėdainiuose, Šiauliuose bei Maskvos universiteto Teisės fakultete. Mokydamasis universitete priklausė lietuvių studentų draugijai. Dalyvavo 1863 m. sukilime, B. Dłuskio – Jablonowskio bendražygis, vėliau politinis emigrantas ir įkūrėjas žymaus antikvariato Stokholme. Išleido keliasdešimt antikvarinių katalogų, tarp jų labai svarbų švedų banknotų ir porceliano katalogą, buvo vienas iš Nordiska Museet kūrėjų, buvo kelių mokslo ir meno draugijų nariu. Už nuopelnus Švedijos kultūrai 1884 m. apdovanotas Vazos ordinu, buvo labai vertinamas Švedijos karaliaus ir visuomenės. Disponuodamas apie trijų milijonų frankų turtu šalia minėtos veiklos, daug jėgų ir lėšų ne tik Rapersvilio muziejui, bet ir teikė pagalbą mokslininkams, artistams, studentams. Buvo įkūręs keletą taip vadinamųjų „tylių lietuviškų kasų“ stipendijų (Polski słownik biograficzny. T. III. Kraków, 1937, s. 120–121).

išsaugojimu, save laikė lietuviu, LDK piliečiu. Panašios savivokos draugijos narių buvo ir daugiau: Henrikas Gierszynskis, Marija Bukauskaitė-Gierszynska, Boleslovas Limanowskis ir kt. Tad XIX a. paskutiniame dešimtmetyje, kai vis labiau ryškėjo lietuvių ir lenkų etnokultūrinių ir etnopolitinių siekių priešprieša, „Želmens“ draugija liko iš esmės vienintelė organizacija, kuri ieškojo išeities šiai priešpriešai panaikinti, bandė derinti abiejų judėjimų galutinius tikslus.

Manau, jog M. Akelaičio pažiūrų transformacija liudija, kad slinktys lietuvių tautinio judėjimo aplinkoje nuo LDK valstybingumo tradicijos link modernios, pagrįstos etninėmis vertybėmis, valstybingumo formulės vyko keičiantis lietuviškumo sampratai. „Želmens“, vėliau „Lithuanios“ draugijos liudija apie bandymus pasiremiant LDK valstybingumo tradicija išvengti priešpriešos, pirmiausia tarp kylančių lietuviškojo ir lenkiškojo nacionalizmų.

LDK VALSTYBINGUMO TRADICIJOS RAIŠKA LIETUVIŲ TAUTINIO JUDĖJIMO PEREINAMAJAME ETAPE IŠ KULTŪRINĖS STADIJOS Į POLITINĘ

Kaip tik šiuo laikotarpiu jau tiesiogiai lietuvių tautinio judėjimo aplinkoje iškyla Lietuvos valstybės perspektyvų klausimas. Šios perspektyvos pradėtos aptarinėti pirmiausia pasirodžius „Aušrai“ tarp liberalistinės-racionalistinės ideologijos šalininkų. „Aušros“, o ir ankstyvojo „Varpo“ laikais (1883–1896) lietuvių tautinės savimonės žadinimo tikslu LDK valstybingumo faktai, tiesa, išimtinai „ikiunijinės“ versijos, buvo pristatomi kaip lietuvių didingos praeities ir galių pavyzdys³⁷. Nors šalia karts nuo karto atsiranda Lenkijos ir Lietuvos senųjų valstybių unijos, o tai reiškia ir šios unijos nario – LDK – kritika³⁸. 1892 m. J. Basanavičius, bene pirmą kartą prabildamas apie politinę Lietuvos perspektyvą, kalba apie „Lietuvos savistovystę ant tautiško pamato“³⁹.

Kaip jau minėta, svarbus lietuvių tautinio sąjūdžio politizacijos momentas – pirmosios politinės partijos – LSDP – įsikūrimas ir jos programos suformulavi-

³⁷ Basanavičius J. Apie senovės Lietuvos piliis // Aušra, 1883. Nr. 1, p. 15–18; Nr. 2, p. 36–41 ir kt.; Veveris Tadeusz Kasciuszka buvo lietuvininkas // Aušra, 1883. Nr. 5, p. 136–138; J. B. [Basanavičius J.] Lietuvių skundas // Aušra, 1884. Nr. 5/6, p. 162–163; Birsztonas Vardas senovės Lietuvos valdonu // Aušra, 1885. Nr. 6, p. 145–148; T.J.I.J. Istoriszka daina apie Vilniu ir jo karalius nuo 1320 iki 1492 // Aušra, 1885. Nr. 9, p. 294–304; [Prekeris J.] Kraniologinis surastas atsitikimų buvusiuoju Kauno redyboje // Aušra, 1885. Nr. 9, p. 304–312; 1886. Nr. 3, p. 76–81; Kapai didžiū kunigaikszczu ir karaliu Vilniuje. Suraszyti pagal A. H. Kirkorą // Aušra, 1886. Nr. 5, p. 137–143.

³⁸ Sulenkėje lietuviai // Varpas, 1891, nr. 8, p. 123.; -ja Mes ir lenkai // Varpas, 1891. Nr. 9, p. 129–130; Žemkalnis [Landsbergis G.]. Bajoro balsas // Varpas, 1891. Nr. 12, p. 178–180.

³⁹ Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 metų). Vilnius, 1987, p. 207.

mas. Programos svarbiausias punktas apibrėžė būsimo Lietuvos valstybingumo formulę. Ji akivaizdžiai rėmėsi buvusios LDK valstybingumo „unijinės“ versijos tradicija ir buvo panaši į aptartą M. Akelaičio interpretuotę. Šiame programos punkte buvo įrašytas teiginys: „Nepriklausoma federacinė respublika, susidedanti iš Lietuvos, Lenkijos, Latvijos, Baltarusijos, Ukrainos, liuosu noru susijungusi“⁴⁰. Taigi 1896 m. LSDP programoje akivaizdus senasis valstybinis mąstymas, atėjęs per 1830–1831 m. ir 1863 m. sukilimus iki bajoriškos kilmės socialdemokratų. Tarp kita ko, pagrindiniai programos autoriai buvo pagal kilmę bajorai Andrius Domaševičius ir Alfonsas Moravskis, netgi nemokėję lietuviškai rašyti ir todėl programos vertimui pasitelkę liberalaus „Varpo“ aplinkoje dirbusius Kazį Grinių, Juozą Bagdoną ir Stasį Matulaitį. Iš tikrųjų Lietuvos bajorija net socialdemokratinio judėjimo sąlygomis liko neįtikėtina tvirta valstybinių tradicijų nešėja, gera jų laidininkė. Politinės minties tyrinėtojai čia išvelgia ir PPS įtaką. Kaip nurodo V. Merkys⁴¹ ir A. Vyšniauskas⁴² PPS Lietuva vadino beveik visą teritoriją, įėjusią į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę ligi I padalijimo (išskiriamas Kuršas ir Latgalija). O LSDP programoje jau matome ryškiai skiriamą Lietuvą ne tik nuo Latvijos (Kuršo, Latgalijos), bet ir nuo Baltarusijos (Baltgudijos). „Lietuva, anot A. Domaševičiaus, buvo suprantama kaip Kauno, Vilniaus ir Gardino gubernija su Suvalkija“⁴³. Pažymėtina, kad tai dar nebuvo grynai etnografinės Lietuvos samprata, bet ji daugmaž atitiko didžiausią teritoriją, kurios siekė ir lietuvių tautinio judėjimo vadovai. Tačiau netrukus tautinio sąjūdžio avangarde stovėjęs „Varpo“ aplinkoje vis imta akcentuoti „unijos“ neigiamos pasekmės LDK valstybingumui, o ryšys su Lenkija jau tiesiai įvardijamas kaip LDK valstybingumo žlugimo priežastis, kuri siejama su tautinio judėjimo „savų“ ir „svetimų“ išskyrimu. Viena iš 1902 m. „Varpo“ numeryje buvo tiesiai sakoma:

„Tas susivienijimas pastūmė Lietuvą į naujas neprastas vėžes, pagimdė naujas kultūriškas ir politiškas sąlygas, prie kurių laisvas savistovus būvis ir veikimas tapo sugaišintas, sutrukdytas. Pirm susivienijimo su lenkais lietuviai gynė tai, kas jiems miela buvo, o vėliau jie turėjo ginti tai, kas buvo jiems svetima, nemiela. Šioj gadynėj politiškos sąlygos persimainė, lenkai beveddami lietuvius progreso keliu ir patys laisvės nustojo ir tokia jau dalis teko lietuviams“⁴⁴.

⁴⁰ Programas Lietuviškos social-demokratiškos partijos. [Tilžė], 1896, p. 8–9.

⁴¹ Merkys V. Lietuvos socialdemokratai ir nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 m.) // Mintys apie Lietuvos komunistų partijos kelią. Vilnius, 1989, p. 10, 16.

⁴² Vyšniauskas A. Sociademokratijos politinė transformacija 1896 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a.–XX a. pradžia). Vilnius, 1991, p. 96–97.

⁴³ Domaševičius A. LSDP pradžia. Atsiminimai parašyti po 1925 m. // Lietuvos ypatingasis archyvas F. 3377. Ap. 38, B.51, I. 2.

⁴⁴ Šis šis-tas apie uniją su lenkais // Varpas, 1902. Nr. 2, p. 28.

Akivaizdu, kad tokių nuostatų įsitvirtinimas lietuvių tautinio judėjimo vėdančioje grupuotėje koregavo ir LSDP programą. 1902 m. Vilniuje įvyko LSDP V suvažiavimas, kuris pakeitė ankstesnį programinį punktą, išskeldamas Lietuvos vaidmenį (atsiranda Lietuvos respublikos pavadinimas) būsimoje federacijoje:

„Pripažindama kiekvienai tautai tik pačiai rūpintis ir daryti nusprendimus apie savo gerovę, LSDP iš politiškos pusės stengsis sutverti demokratišką lietuvių respubliką, sufederuotą su kaimyniškoms tautomis, esančiomis anot to paties laipsnio visuomeniško ir politiško ūgio“⁴⁵.

Atskirai jau nebevardijamos šalys, tarp jų ir Lenkija, kurios atžvilgiu tuo metu tautiniame judėjime vis labiau ima vyrauti atvirai negatyvus vertinimas. Antra vertus, nors valstybės ribos nenurodomos, bet yra įvardijimas „lietuvių respublika“, kuris erdviškai kažkuria prasme tą valstybę apibrėžia.

Iš „Varpo“ aplinkos susikūrusi Lietuvių (nuo 1905 m. Lietuvos) demokratų partija (LDP) savo programoje iš esmės kardinaliai keitė lietuvių tautinio judėjimo politinių siekių kryptį. 1902 m. LDP programos projekte suformuluojamas siekis nepriklausomos Lietuvos etnografinėse ribose. Pakartojant M. Akelaitį buvo teigiama:

„...Tardami „Lietuva – lietuviams“ mes trokštame išgauti mūsų tautai tokią politišką tvarką, kuriai esant lietuviai galėtų patys save valdyti, nepriklausydami svetimiesiems, o kultūriškas jų ūgis nebūtų trukdomas. Tai tegali įvykti tik išgavus pilną Lietuvos autonomiją etnografiškose ribose“⁴⁶.

Kaip sąjūdžio politinės programos ašis jis ir buvo įvardintas jau minėtame Didžiojo Vilniaus Seimo (DVS) nutarime apie Lietuvos autonomiją etnografinėse ribose 1905 m. Su šio etapo pabaiga toliau lietuvių tautinio judėjimo aplinkoje LDK valstybingumo tradicija naudojama, ja remiamasi instrumentiškai – kai reikėjo pagrįsti lietuvių tautos teisę į politinį savarankiškumą.

LDK VALSTYBINGUMO TRADICIJOS RAIŠKA LIETUVIŲ TAUTINIO JUDĖJIMO POLITINIAME ETAPE

1905 m. ir tapo lūžio metais, kai buvo palaipsniui pradėta atsisakyti per visus 1905 metus aktyviai dar svarstyto LDK valstybingumo tradiciją išreiškiančio istorinės Lietuvos (suprantamos kaip etnografinės Lietuvos ir etnografinės Baltarusijos samplaika) atkūrimo projekto. Pažymėtina, kad demokratinės orientacijos lietuvių politiniai veikėjai iki DVS 1905 m. siekdami aktualizuoti „Lietuvos autonomijos“ klausimą to meto Rusijos liberalinių politinių jėgų aplinkoje bandė derinti 1905 m. balandžio–gegužės mėn. Vilniuje vykusiuose „Lietuvos tautų atstovų“ suvažiavi-

⁴⁵ V susivažiavimas LSDP // Darbininkų balsas, 1902. Nr. 3, p. 2.

⁴⁶ Programas Lietuvių demokratų partijos (projektas) // Varpas, 1902. Nr. 12, p. 258.

muose savo etnografinės Lietuvos koncepciją su demokratiškai nusiteikusių Lietuvos lenkų, Vilniaus baltarusių ir žydų veikėjų⁴⁷ ginamu istorinės Lietuvos projektu⁴⁸. Pradinėse diskusijose lietuviai darė etnografinės Lietuvos sampratos korekcijas link istorinės Lietuvos projekto, siekdami pritraukti Lietuvos lenkų, Vilniaus baltarusių ir žydų, demokratinės orientacijos politikus savo siekių realizavimui ir išvengti su baltarusiais bei lenkais konfrontacijos dėl LDK istorinio-kultūrinio paveldo bei Vilniaus priklausomybės (šiuos klausimus kėlė baltarusius atstovavę veikėjai, pirmiausia, – J. Luckievičius). Kaip rodo suvažiavimuose dalyvavusių lenkų atstovų aplinkai artimo M. Römerio liudijimai, ši samprata buvo palanki istorinės Lietuvos perspektyvai. Svarbu, anot jo, kad etnografinės sienos buvo skiriamos nuo etnolingvistinių. Su Latvija jos buvo nužymėtos tradiciškai kultūriniu, ekonominiu, istoriniu, tautiniu požiūriu susiformavusia riba; su Lenkija – atribojamos, atsižvelgiant į tautinį principą, Seinų ir Suvalkų apskrityse. Su Baltarusija jos apytiksliai buvo tapatinamos su Vileikos, Dysnos apskričių riba, be to, Lietuva turėjo apimti dalį Gardino gubernijos, pradedant nuo jos vidurio – vakarų ir Minsko gubernijos, bei Naugarduko apskritį¹⁶¹.

Antra vertus, Vilniui lietuvių tautinio judėjimo politiniuose dokumentuose nuo pat 1896 m. buvo skiriamas ypatingas dėmesys, nes būsimo Lietuvos politinio savarankiškumo viltys buvo siejamos su šiuo miestu ir su LDK valstybingumu. Šaltiniai liudija tik apie atvirai neigiamos lietuvių reakcijos dėl baltarusių siūlymo. Neigiant baltarusių siūlymą siekti Istorinės Lietuvos autonomijos, vienas iš lietuvių atstovų – J. Vileišis pažymėjo:

„Buvo nurodoma, jog Baltarusijos tautiškas judėjimas nesąs igavęs dar tam tikros pakraipos link autonomijos, jog galutinai įvykdinimas tos autonomijos priderėsias tik nuo tų tautos spėkų, kurios norės ją remti, kad pačios minios gali paremti tokius politiškus idealus, negalima esą statyti tokio politiškojo programa, nes jis per daug jau atsiduodąs idealizmu, paprasta fantazija“⁴⁹.

Lietuvių demokratų nuomone, baltarusiams atstovavusi inteligentų saujelė dar neatstovavo tautai, nes pastaroji buvo „neprabudusi“. Todėl baltarusių formuoja-

⁴⁷ Abiejų suvažiavimų dalyvis, Vilniaus gydytojas Antoni Kuczewski (A. Kučevskis) po 20 metų rašytuose atsiminimuose nurodė kai kurių juose dalyvavusių asmenų pavardes. Buvo paminėtos šios: Witold Abramowicz (W. Abramovičius, Vilnius), Stanisław Bagiński (S. Baginskis, Vilnius), A. Domaševičius (Vilnius), Jentys (Minskas), S. Kairys (Vilnius), Zygmunt Kraszewski (Z. Kraševskis, Vilnius), B. Krzyżanowski (Vilnius), A. Kuczewski (Vilnius), Jan Lukiewicz (J. Luckievičius, Vilnius), Zygmunt Nagrodzki (Z. Nagrodzakis, Vilnius), Aleksandras Narutavičius (Žemaitija), Alaiza Paszkiewiczówna (A. Paškevičiuvna, Ciotka), Jurgis Romas (Vilnius), Ignacy Wirszylło (I. Viršyla, Vilnius), Woźnicki (Vožnickis, Vilnius), Aleksandr Własow (A. Vlasovas, Vilnius), Vladimiras Zubovas (Šiauliai). Žr. *Kuczewski A. Gorść vspomnień z przed lat 20 // Przegląd Wileński*, 1926 01 10, nr. 1, p. 2–4.]

⁴⁸ Plačiau apie tai rašyta: *Miknys R.* Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia). Vilnius, 1991, p. 180–187.

⁴⁹ *P-tis [J. Vileišis] Iš Lietuvos susivažiavimų nutarimų // Varpas*, 1905. Nr. 7/8, p. 73.

mas autonomijos postulatą buvo laikomas nelogišku, kadangi jis natūraliai dar nekilo iš tautos atgimimo proceso. Šiai nuomonei apginti argumentų jie turėjo pakankamai. Kaip nurodė analizavęs šiuos procesus M. Römeris, baltarusiai, dar neįveikę sunkumų kelyje į tautinę formaciją, savo etnografinėje teritorijoje buvo labai nevienalyčiai ir ekonominiu, ir kultūriniu požiūriu. Aiškiai išsiskyrė: 1) stačiatikiška, rusų kultūros veikiama Rytų Baltarusija; 2) etnografiniu-kultūriniu požiūriu individualesnė daugiausia stačiatikiška, veikiama tiek lenkų, tiek rusų kultūrų, Vidurio Baltarusija; 3) daugiausia katalikiška, kurioje didžiausia lenkų ir lietuvių kultūrų įtaka, Vakarų Baltarusija arba Lietuvos Rusia⁵⁰.

Priešingai nei baltarusiams, lietuviams politinė autonomija turėjo užbaigti tautos konsolidaciją, natūralų jos kultūrinio vystymosi etapą. Šiame kelyje mažiau siai komplikacijų žadėjo suvažiavime ginama etnografinės Lietuvos koncepcija. Pasirinkus antrąją – istorinės Lietuvos – lietuvių toje erdvėje būtų tapę tautine mažuma, o kartu būtų pakitęs jos, kaip etninės tautos, vaidmuo besiformuojančioje politinėje (pilietinėje) tautoje. Lietuvos ir Baltarusijos lenkai ir žydai, politiškai (pilietybės prasme) dar nesusijungę su lietuvių tauta, geresnę perspektyvą matė Istorinės Lietuvos politinėje autonomijoje. Lietuvos lenkų demokratinės orientacijos inteligentija į pirmą vietą kėlė istorinę teisę, įžiūrėdama joje svaresnį pagrindą nei tautos apsisprendimo teisę Lietuvos politinei autonomijai realizuoti, o ypač iškeliant jos klausimą oficialiems politiniams svarstymams. LDK istorinės ir kultūrinės tradicijos, ekonominis bendrumas, LDK pilietinės savimonės rudimentai, paremti naujais demokratiniais valdymo principais, jų manymu, turėjo garantuoti visų čia gyvenančių tautų normalų būvį ir evoliuciją. Be abejonės, lenkiškasis senosios LDK žemių elementas labiausiai jautė tos teritorijos bendrumą, taip pat kaip ir žydai joje sudarė nedalomą visumą ir tautiniu požiūriu. Tai akino juos veikti, ieškoti argumentų Istorinės Lietuvos politinės autonomijos realizavimo kryptimi⁵¹.

Minėtųjų diskusijų pabaigoje lietuvių politiniai veikėjai iš esmės atmetė istorinės Lietuvos modelio projekciją, kaip keliančią pavojų modernios lietuvių tautos konsolidacijos užbaigai ir netgi apskritai lietuvių tautos egzistencijai. Diskusijos atskleidė, jog lietuvių nuogąstavo, ar pajėgs dar nesustiprėjusi lietuvių kultūra atsispirti ne tik senas tradicijas, bet ir potencialias sąlygas plisti turinčiam LDK kultūros lenkiškam variantui. Todėl jie, remdamiesi lietuvių tautos interesais, rinkosi projekciją, kuri vedė į tautinę valstybę, tačiau komplikavo modernios lietuvių tautos ryšį su LDK valstybine ir kultūrine tradicija. Tai buvo suprantama ir dar kurį laiką vis buvo bandoma ieškoti tam tikro to ryšio apibrėžimo. Tuoj pat po mi-

⁵⁰ Römeris M. Lietuva. Studija apie lietuvių tautinį atgimimą. Vilnius, 2006, p. 204.

⁵¹ Ten pat, s. 349–352; Miknys R. Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 10. Vilnius, 1995, p. 85–86.

nėtų suvažiavimų, 1905 m. liepos mėn., Panevėžyje LDP iniciatyva buvo surengtas „Lietuvių, susidedančių iš visokeriopų Lietuvos draugijos luomų; šeimynų grynai lietuviškomis ir lenkiškomis tradicijomis atstovų“ susirinkimas. Susirinkimo pirmuose dviejuose nutarimų punktuose buvo pažymėta:

„1. Federalinis sutvarkymas reorganizuotosios Rusų Viešpatystės vienat vienas pritinka. 2. Prie šios federacijos Lenkų karalystė ir Didžioji Lietuvos Kunigaikštystė prisideda kaip trys savarankės kita kiti lygios etnografiškai-politiškas vienetas: Lenkija, Lietuva ir Baltarusija su trimis provincijiniais seimais: Varšuvoje, Vilniuje ir Minske. N.B. Ukrainos šalis padaro atskirą politišką vienetą su seimu Kijeve“⁵².

Toliau buvo nusakomi demokratiniai valdymo principai, pažymima, jog „etnografiškai skirtinga mažuma prisideda prie didžiumos ir pritaria politiškosioms jos aspiracijoms“ ir atskiru punktu buvo pabrėžiama:

„Lenkiškosios kultūros Lietuvos piliečiai už viešpataujančią krašto kalbą pripažįsta lietuvišką ir jos mokėjimą pripažįsta būtinai reikalingu kiekvienam. Kiti gi Lietuvos piliečiai lenkiškąją kalbą ir kultūrą laiko lygioje pagarboje, rūpinasi pramokti ir jos vartojimą namie ir viešuose susirinkimuose pripažįsta teisingu. Taip pat ir su kitomis kalbomis“⁵³.

Šiais sprendimais buvo žengtas dar vienas ryžtingas žingsnis nuo modifikuoto istorinio valstybingumo idėjos link projektuojamo naujojo, kurio esmę išreiškė tautinė valstybė. Sprendimai rodo, jog ateities Lietuva LDP narių buvo įsivaizduojama ne tik kaip lietuvių – etninės tautos – valstybė, o Lietuvos žmonių – piliečių, t. y. lietuvių politinės (pilietinės) tautos valstybė. Politines ir kultūrines sąsajas su LDK buvo stengiamasi pabrėžti ir kiek galima jas išsaugoti. Dar kurį laiką nebuvo atsisakoma ir kultūriškai atitolusio nuo etninio kamieno savo istorinio luomo – bajorijos.

Iš esmės lietuvių – etninės tautos – valstybės linkme lietuvių tautinio sąjūdžio lyderių orientacijas kreipė ir demokratėjančios Rusijos liberalios orientacijos politikai. Rusijos liberalai (būsimieji kadetai) per 1905 m. surengė keletą Visos Rusijos žemietijų ir miestų veikėjų suvažiavimų. Stengdamiesi įgyvendinti Rusijos demokratizavimo, decentralizavimo planus, į jų realizavimą bandė įtraukti ir tautinių pakraščių liberalias politines jėgas. Tad suvažiavimų dalyviais šalia kitų buvo kviečiami ir lietuvių bei lenkų atstovai. Suvažiavimų vienu iš centrinių klausimų buvo Lenkijos autonomijos klausimas, svarstytas nuodugniausiai penktajame (1905 m. rugsėjo 12–15 (21–27) d.)⁵⁴ bei šeštajame (1905 m. lapkričio 6–13 (18–25) d.) suvažiavimuose. Lenkijos autonomijos klausimas Rusijos liberalams buvo tik patogus šių planų realizavimo įrankis. Kaip rodo P. Miliukovo atsiminimai, apie realią Lenkijos

⁵² *P-tis [J. Vileišis]* Iš Lietuvos susivažiavimų nutarimų // Varpas, 1905. Nr. 7/8, p. 75.

⁵³ Ten pat.

⁵⁴ *P-tis [J. Vileišis]* Iš Lietuvos susivažiavimų nutarimų // Varpas, 1905. Nr. 7/8, p. 75.

autonomiją nebuvo nė kalbos. Ir atskirose būsimųjų kadetų (P. Miliukovo, Piotro ir Dmitrijaus Dolgorukovų ir kt.) derybose su lenkų atstovais (Aleksandru Lednickiu, Lietuvos lenku, žemvaldžių atstovu, vienu iš žymių kadetų, ir kt.) 1905 m. balandžio 20 (7) d. ir rugsėjo bei lapkričio mėn. suvažiavimuose Lenkijos teisė į autonomiją buvo pripažįstama tik etnografiniame plote ir su sąlyga, jog ji nesikėsins į Rusijos valstybės vientisumą. Lenkai, pirmuoju atveju A. Lednickis, antruoju – T. Vrublevskis, užtikrino, jog tokios sąlygos laikysis, tikėdamiesi politinio žaidimo eigoje įgyti naujų švietalų ir, susiklosčius palankioms aplinkybėms, savo partiją laimėti⁵⁵. Tuo tarpu rugsėjo mėn. suvažiavime atskiru nutarimu priimtas Lenkijos autonomijos reikalavimas turėjo tik numalšinti lenkų aistras, kad, jais remiantis, būtų galima tiesti kelią demokratinei konstitucinei Rusijai. O lietuvių (minėtuose suvažiavimuose dalyvavo kaip atstovai, beje, išrinkti aptartame Panevėžio susirinkime K. Grinius, Vaclovas Bielskis bei P. Višinskis) nusiteikimas kelti Lietuvos autonomijos klausimą šeštajame (lapkričio mėn.) suvažiavime iš esmės grėsė priimtai rezoliucijai dėl Lenkijos autonomijos bei tolesniems Lenkijos autonomijos klausimo svarstymams. Lietuviai, siekdami išvengti lietuvių ir lenkų susidūrimo dėl Suvalkų gubernijos lietuviškosios dalies, palaikė lenkus, svarstant Lenkijos autonomijos reikalavimą. O lenkų veikėjai pripažino lietuvių teisę į autonomiją ir gerbė ją, siūlė tęsti Vilniaus lenkų ir lietuvių demokratų pradėtą veiklą, kvietė rengti konsultacinius visų partijų suvažiavimus autonomijos klausimu⁵⁶. Kompromisas, kaip rodo užrašai, bene daugiausia Višinskio dėka buvo rastas: Lenkijos autonomijos ribos suvažiavime nebrėžiamos, ir Suvalkų gubernijos lietuviškosios dalies klausimas neiškyla. Strategiškai, ieškant sąjungininkų Lietuvos politinės autonomijos reikalavimui ateityje, tai buvo logiškas, situaciją atitinkantis poelgis. Priešingu atveju, būtų smogta peiliu į vienintelių galimų sąjungininkų, kaip realios politinės jėgos Rusijos imperijoje, – Rusijos demokratinį sluoksnį nugarą. Antra vertus, tie patys Rusijos liberalai, kaip matome, stengėsi palaikyti lietuvių poziciją tiek, kiek ji galėjo padėti riboti lenkų politinio savarankiškumo siekius etnografinės Lenkijos, o ne Abiejų Tautų Respublikos teritorijoje. Beje, P. Višinskis diskusijose dėl Lietuvos autonomijos buvo pasirengęs sužaisti ir LDK valstybingumo tradicijos korta. Kaip rodo archyvuose išlikę P. Višinskio suvažiavimui parengtos kalbos apmatai, autonomijos reikalavimas turėjo būti paremtas stipria istorine argumentacija: LDK savarankiškumu Liublino unijoje, o be to, apeliuojama ir į 1795 m. Lietuvos prijun-

⁵⁵ Милуков П. Воспоминание (1859–1917). т. I. New York, 1951, с. 273, 304; Милуков П. Национальный вопрос. Praha, 1925, с. 16–164; Akta 5 i 6 zjazdów ziemskich 1905 r. w Moskwie // Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius. F. 9-1155, 1. 16^a, 118.

⁵⁶ P. Višinskio užrašų knygelė // Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto biblioteka. F. 1-814, 1. Nenumuot.

gimo prie Rusijos manifestą, pagal kurį, pasak P. Višinskio, Lietuvai buvo paliktos tokios pat teisės kaip ir minėtoje unijoje. Sakyčiau, žūliai buvo bandoma pasiremti gandais besiremiančiu faktu, jog tokias teises Lietuvai patvirtino ir Vienos kongresas⁵⁷. Pažymėtina, kad LDK valstybingumo tradicijos korta vis tik buvo panaudota ir oficialioje politinėje akcijoje. Prieš pat DVS, reaguojant į Lenkijos autonomijos aktualiją, Organizacinio komiteto pavedimu J. Basanavičius, padedant Vladui Pauliukoniui, parengė „Lietuvių memorandumą Rusijos ministrų tarybos pirmininkui grafui S. J. Vitei“⁵⁸. Memorandumas buvo apsvarstytas to komiteto spalio 31 d. ir lapkričio 2 d. Vilniuje įvykusiuose susirinkimuose, pasirašytas įgaliotųjų J. Basanavičiaus, M. Davainio-Silvestraičio, kun. J. Ambraziejaus bei Donato Malinausko ir išsiųstas nurodytam adresatui. Jame buvo surašyti tuometinei Rusijos valdžiai lietuvių reikalavimai, tarp kurių svarbiausias buvo Lietuvos autonomijos reikalavimas. Iš esmės autonomija ir toliau buvo apibrėžiama etnografinėmis ribomis, tačiau argumentacijoje, kodėl lietuviai turi teisę į autonomiją ir kitų etninių-kultūrinių reikmių patenkinimą, plačiai buvo naudojamas buvusios LDK valstybingumo faktas. Įvadinėje Memorandumo dalyje nusakoma didinga lietuvių tautos praeitis, aiškinama:

„Lietuvių tauta – seniausiai – ariškoji tauta – išlaikiusi iki šių dienų seniausioje formoje savo ariškąją kalbą, gyvena krašte, kuris ir dabar, po vardu Lietuva, yra jos teritorija. [...] Dar karalių Mindaugo ir Gedimino, ir didžiojo kunigaikščio Algirdo laikuose Lietuva, būdama savivaldė valstija ir turėdama nemenką įtekme ant gretimųjų slavų likimo, įvedus prie Jagėlos (1387 m.) krikščionystę, pateko dėlei savo politikų neakylumo lenkų įtekmen, kuri nuo Horodliaus seimo (1413 m.) ir Liublino unijos (1569 m.) jau sustipėjo ir galų gale beveik nužudė tautiškąją lietuvių dvasią. Tokiame apverktiname padėjime lietuviai buvo iki pat pirmojo lietuviškai lenkiškosios Respublikos išdraskymo (1772 m.), nors Lietuva visiškai savivaldė buvo“⁵⁹.

Antra vertus, siekiant Lietuvos autonomijos reikalavimą padaryti lygiaverčiu Lenkijos ir Suomijos autonomijų klausimams, kurie buvo oficialiai pripažįstami to meto Rusijos politine problema, buvo pažymėta:

„Lietuviai reikalauja, idant visuose Viršiausiuose manifestuose ir paliepimuose nebūtų ignoruojamas Didžiojo Lietuvos Kunigaikščio titulas“⁶⁰.

Apskritai paėmus, lietuvių pasirinkta politinio savarankiškumo siekių formulė, paremta etnografiniu principu, pirmiausia naikino „unijinio“ valstybingumo

⁵⁷ P. Višinskis, Straipsnis spaudai [Tekstas be pavadinimo. Įvardytas fondo tvarkytojo] // Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto biblioteka, f. 1-695, 1. 2.

⁵⁸ Lietuvių memorandumas Rusijos ministrų tarybos pirmininkui grafui S. J. Vitei (1905 m. lapkritis). Parengė E. Motieka // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 3: Lietuvos valstybės idėja (XIX a. – XX a. pradžia). Vilnius, 1991, p. 341–350.

⁵⁹ Ten pat, p. 347–348.

⁶⁰ Ten pat, p. 350.

tradiciją, o tai kartu mažino ir LDK valstybingumo tradicijos paveikumą. To meto Rusijos politiniuose sluoksniuose tai buvo aiškiai suvokiama ir stengiamasi tuo pasinaudoti. Pažymėtina, kad ir oficialios to meto Rusijos politikos įgyvendintojai, vadovaudamiesi principu „skaldyk ir valdyk“, stengėsi gilinti lietuvių ir lenkų pirmiausia kultūrinę skirtį, po 1905 m. vis daugiau protegavo pirmųjų – lietuvių, kaip silpnesnių, tautinę-kultūrinę veiklą. Jie, buvusios LDK teritoriją traktuodami kaip nuo seno rusiškas žemes, buvo suinteresuoti Lietuvoje palaikyti lietuvių ir lenkų priešstatą, kad galėtų lengviau įgyvendinti rusifikavimo ir kolonizavimo planus. Caro valdžia iš esmės buvo palanki lietuvių dešiniųjų (tautininkų ir krikdemų) tautinei-kultūrinei veiklai, nes norėjo juos palaikyti kaip atsvarą lenkams. Rusijos didžiausiu priešu Lietuvoje ji laikė lenkus, kaip susijusius su Lenkija, kuri ateityje galėjo pareikšti pretenzijas į Lietuvą. Šią savo politiką valdžia derino su grynai etnografinės Lietuvos rusifikavimu, stačiatikišku kolonizavimu, pirmiausia padedant „Valstiečių bankui“, diegdama rusiškumo ir stačiatikybės židinius, nukreiptus prieš lietuvius ir kartu prieš jos favorizuotus krikščionis demokratų ir tautinius demokratų⁶¹. Lietuvių politinių jėgų dešiniųjų grupė, pasižymėjusi atvirai antilenkiškomis nuostatomis, siekdama lietuviško kultūrinio pajėgumo stiprinimo, šia politika naudojosi stengdamasi rodyti caro valdžiai lojalumą, o ne priešišumą. Tiesa, lietuvių sąjūdžio kairysis sparnas (demokratai, socialdemokratai) buvo priešiškas šiai dešiniųjų taktikai – ją aršiai kritikavo ir įrodinėjo tokios taktikos pragaištingumą, neatsisakydami savo siekių kurti pilietiniais, demokratiniais principais besiremiančią visuomenę etnografinės Lietuvos teritorijoje⁶².

Pasikeitusi visuomeninė politinė situacija suponavo atvirą lietuvių ir lenkų konfrontaciją. Spaudoje, bažnyčiose prasidėjo kova dėl Vilniaus lenkiškumo arba dėl lietuviškumo. Apie tokios kovos aštrumą, bekompromisiškumą liudytų ginčė dalyvavusio tokio lenkų demokrato Liudviko Abramowicziaus kategoriški tvirtinimai, jog „be žydų ir rusų, Vilnius yra grynai lenkiškas miestas. [...] Lietuviai nori Vilnių matyti savo tėvynės centru ir negali susitaikyti su pokyčiais, kuriuos atnešė laikas... ar ne geriau vietoje gražių frazių užsiimti statistinės medžiagos apie Lietuvos lenkus rinkimu. Pagaliau juk skaičiai taipogi daug ką pasako...“⁶³. Cha-

⁶¹ Litwa wobec wojny (Poufny memoriał Michala Römera z sierpnia 1915) // *Zeszyty historyczne*, zes. 17. Paryż, 1970, s. 97.

⁶² Plačiau žr.: *Miknys R.* Lietuvos demokratų partija 1902–1915 metais // *Lietuvių atgimimo istorijos studijos*. T. 10. Vilnius, 1995, p. 150–153.

⁶³ „że poza Żydami Rosjanami Wilno jest miasto czysto polskim. [...] Litwini chcą uważać Wilno za centrum swej ojczyzny i nie mogą się pogodzić ze zmianą, którą wieki przyniosły... czy nie lepiej zamiast pięknych frazesów zająć się zbieraniem materiału statystycznego o Polakach na Litwie. Cyfry przecież też są wymowne...” (*Abramowicz L.* Wolne głosy w sprawie litewskiej // *Kwestya litewska w prasie polskiej*. Warszawa, 1905, s. 47–48).

rakteringas atsakymas panašioms pastebėjimams iš lietuvių pusės būtų žinomo lietuvių veikėjo Antano Smetonos mintys:

„Vilnius yra lietuvių gyvybės centras, tiek tai gali būti gūdų centras. Dėl Vilniaus mes su gudais nesuriesime, mokėsime sutilpti krūvoje dėl to, kad nėkatrie neturime agresyvių siekimų. Kas kita lenkai: jie buvo ir tebėra agresistai. Išvarė lietuvių kalbą iš Lietuvos bažnyčių o kai lietuviai reikalauja, kad ji būtų sugrąžinta, skelbia juos šovinistais, imperialistais“⁶⁴.

O juk, anot A. Smetonos, pirmiausia Vilnius ir yra Lietuvos valstybingumo tradiciją liudijantis palikimas. „Vilnius yra brangus garsios mūsų praeities atminimais ir palikimais. Kiekvienas senovės paminklas, kiekvienas kalnelis, kiekvienas slėnis liūdnei mums primena, kieno čia būta“⁶⁵.

Iki pat I-ojo Pasaulinio karo ir oficialioje aplinkoje (Rusijos Dūmoje), ir neoficialioje aplinkoje (masonai – Rusijos Didžiųjų Rytų konventas) lietuvių politikai laikėsi etnografinės Lietuvos valstybingumo projekto. Vienintelė išimtis – 1915 m. pirmas pusmetis, kuomet M. Römerio iniciatyva J. Šauliui, M. Biržiškai, A. Janulaičiui, J. Vileišiui ir F. Bortkevičienei, t.y. demokratams ir socialdemokratams, buvo pateiktas Lietuvos valstybingumo atkūrimo projektas, koordinuojant jį su lenkų tautiniu judėjimu dėl nepriklausomybės. Pagal jį buvo siūloma atgaivinti Jogailaičių Žečpospolitos (Respublikos) idėją lygiateisių, demokratinių Lenkijos ir Lietuvos valstybių federacijos forma, siekiant atplėšti Lietuvą nuo Rusijos. Tačiau įvykusios Varšuvoje konsultacijos tarp iš vienos pusės Lietuvai atstovavusiųjų M. Sleževičiaus, J. Šaulio, W. Abramowicziaus ir M. Römerio, o iš kitos – Lenkijos pusę atstovavusiu Nepriklausomybininkų bloku baigėsi nesėkme dėl M. Sleževičiaus priešiškos pozicijos⁶⁶. Lietuvos politinio savarankiškumo derinys su Lenkijos nepriklausomybe jam buvo nepriimtinas.

Kitas panašus epizodas, pasibaigęs taip pat nesėkme – karo metais trumpam atgijęs istorinės Lietuvos valstybingumo atkūrimo siekis LDK konfederacijos pavidalu. Kaip žinome, 1915 m. gruodyje Vilniuje įkurta LDK konfederacija išplatino universalą, skelbusį pasiryžimą atkurti tokią valstybę:

„1915 m. gruodžio 19 d. lietuvių, baltarusių, lenkų ir žydų organizacijų nariai įkūrė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Konfederaciją, bendromis jėgomis siekdami, kad Lietuvos ir Baltarusijos žemės, kadaise įėjusios į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sudėtį, o dabar užimtos vokiečių kariuomenės, susiklosčius naujoms istorinėms sąlygoms sudarytų nedalomą visumą kaip atskira Lietuvos ir Baltarusijos valstybė, kurioje garantuojamos visų tautinių mažumų, gyvenančių minėtoje teritorijoje, teisės“⁶⁷.

⁶⁴ Smetona A. Rinktiniai raštai. Kaunas, 1990, p. 325.

⁶⁵ Smetona A. Vilnius – Lietuvos širdis // Viltis, 1907, rugsėjis [programinis Vilties numeris pradedant šio laikraščio leidybą], p. 3–4.

⁶⁶ Ten pat, p. 164–167.

⁶⁷ 1915 m. gruodžio mėn. atsišaukimas „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Konfederacijos

Po vienu iš šios konfederacijos dokumentu, atsišaukimu „Piliečiai“, parašus buvo sudėję to meto lietuvių, baltarusių, tautinių judėjimų bei žydų demokratinės orientacijos veikėjai: J. Šaulys, J. Vileišis, A. Janulaitis, A. Luckevičius, I. Luckevičius, Dominikas Semaška, V. Lastauskis, A. Zasztowtas, C. Šabadas, Rozenbaumas⁶⁸. Tačiau ir Universalas, ir pati LDK konfederacija greitai taip pat buvo lietuvių politikų pamiršti. Lietuvių dalyvavimas šios konfederacijos dokumentų parengime taip pat gali būti paaiškintas taktiniais sumetimais. Taip buvo apsidrausta „dėl viso pikto“, jeigu iš esmės šiam projektui būtų sulaukta teigiamos reakcijos iš Vokietijos valdžios atstovų.

Tolesnė faktų seka atitinka tautinio sąjūdžio 1905 m. ir vėliau suformuotą programinę kryptį. 1916 m. vasario 28 – kovo 5 d. lietuvių politinių veikėjų konferencija Berne pasisakė už etnografinę Lietuvą, nesusietą jokiais ryšiais su Lenkija. Brėžiant tokios Lietuvos valstybines ribas, Baltarusija buvo dalinama į dvi dalis. Mintis apie visiškai atskirą Lietuvą buvo pabrėžta Hagos (1916 m. balandžio 25–30 d.), Lozanos pirmojoje (1916 m. gegužės 31 – birželio 4 d.) ir antrojoje (1916 m. birželio 30 – liepos 4 d.) konferencijose⁶⁹ bei 1917 m. sausio 11 d. Vakarų valstybių diplomatams Berne Lietuvių Tautos Tarybos vardu įteiktame „Memorandume dėl nepriklausomos Lietuvos atkūrimo“⁷⁰.

Galutinai lietuvių tautinio judėjimo vedantieji politikai atsisakė LDK valstybingumo tradicijos realizavimo planų diskutuodami ne su baltarusiais, o su lenkais. Kaip rodo aukščiau aptarti lietuvių tautinio judėjimo plėtotės ypatumai, toks ryšys jo vadovų buvo traktuojamas kaip ypač pavojingas, pirmiausia dėl kultūrinio Lietuvos ir Lenkijos artimumo, besireiškusio LDK lenkiškosios civilizacijos versija, kuris komplikavo „savo“ ir „svetimo“ skirties ribų nustatymą taip svarbų naujos – tautinės – tapatybės formavimuisi. Tokio artimumo nešėjais, laikytojais besiformuojančioje modernioje Lietuvos, o tiksliau lietuviškoje visuomenėje toks „Trojos arklys“ buvo sulenkėjusi bajorija, aplenkę miestai bei su lenkyste vis dar pakankamai glaudžiai susijusi bažnyčia. Tas artimumas grėsė besiformuojančios visuomenės lietuviškumo pagrindams, todėl Lenkijos ir Lietuvos valstybinių ryšių atstatymo galimybei buvo stengiamasi „užbėgti už akių“. Kaip nurodo Petras Klimas, 1916–1917 m. situacijoje bene ryškiausiai tai atspindėta „lenkų Lietuvoje“ ir lietuvių „memorandumų“, adresuotų vokiečių valdžios instancijoms, kovoje⁷¹.

Universalas // Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo pasaulinio karo metais, 1915–1918 m.: Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė / Sudarė E. Gimžauskas. Vilnius, 2006, p. 63.

⁶⁸ Lietuvos valstybės archyvas. F. 383, ap. 7, b. 56, l. 53.

⁶⁹ Žepkaitė R. Diplomacija imperializmo tarnyboje. Vilnius, 1980, p. 24.

⁷⁰ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais // Lietuvių atgimimo istorijos studijos. T. 9. Vilnius, 1996, p. 114.

⁷¹ Klimas P. Iš mano atsiminimų. Vilnius, 1990, p. 93, 96.

Reaguodama į „44-ą memorandumą“ (1917 m. gegužės 25 d. Vokietijos reichskancleriui Hartlingui), kuriame buvo pagrindžiama lenkiškojo elemento, susijusio su senuoju Lietuvos elitu, dominantė Lietuvos kultūroje, ekonomikoje ir politikoje bei prašoma Lietuvą sujungti į vieną valstybę su Lenkija, lietuvių politikų grupelė su A. Smetona priešakyje replikavo specialiu memorandumu (1917 m. liepos 10 d. Vokietijos reichskancleriui grafui Hartlingui), neigdama lenkiškojo memorandumo teiginius, įrodinėdama lietuviškojo elemento pajėgumą kurti visuomeninį organizmą ir be senojo sulenkėjusio elito paramos bei lietuvių teises etnografinės Lietuvos teritorijoje ir demaskuodama agresyvias pirmųjų užmačias:

„Lietuviai neseka griebiamąją lenkų politika, priešingai, jie visai nesiekia buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių, jie negeidžia nė jos ploto visumos, kurią vokiečiai dabar turi užėmę. Lietuviai nesibrauna nei į lenkų, nei į gudų tankiai sėdimą sritį [...]. Tačiau kyla klausimas, ar lietuvių tauta yra subrendusi gyventi savarankišką, nepriklausomą valstybės gyvenimą. Į tai galima šitaip atsakyti: kad lietuviai mokėjo savo valstybę valdyti ir joje tvarkytis, liudija jų praeitis; tik slavams, visų pirma lenkams, įsikišus į Lietuvos reikalus, prieš lietuvių norą Lietuva nustojo toliau augti ir, įmizgusi į lenkišką anarchiją, ardė savo valstybės organizmą. Atsižadėdama istorinės Lietuvos sričių, lietuvių tauta reikalauja būsimosios valstybės atkūrimui tik iš senų senovės jos gyvenamų žemių, būtent tose ribose, kurias remdamiesi etnografijos dėsniais, esame jau pažymėję. Tariamoji inteligentų bei viršutinių luomų stoka, kaip rodo laimingas Bulgarijos augimas, visai netrukdytų atkurti Lietuvą. [...] lietuviai negali kitaip sau vaizduotis ateities kaip nepriklausomybės forma... Tai yra būtinoji jų tautos laisvo plėtojimosi ir klestėjimo sąlyga, kurios dėka turėtų pasibaigti jos kančios“⁷².

Kaip yra pastebėta istoriografijoje, lietuvių to meto politikai šalia tautos apsisprendimo argumento ėmė vėl argumentuoti įrodinėti teisę į istorinio valstybingumo atstatymą, pareiškiant teises bent jau į simbolinį LDK valstybingumo paveldą. Viltasi, jog vėliau, t. y. pokarinėje Europoje, istorinės teisės argumentas padės lengviau gauti didžiųjų valstybių pripažinimą Lietuvos valstybei⁷³. Ir čia vėl pasiremta Vilniaus, kaip istorinės sostinės, argumentu.

1917 m. rugsėjo mėn. Vilniuje leidžiamame „Lietuvos aide“ pasirodė Mykolo Biržiškos straipsnis „Vilnius“, kuriame siekta įrodyti, jog Vilnius – lietuvių miestas. Pasak jo, apie tai liudija Vilniaus toponimai ir hidronimai, senųjų gyventojų pavardės ir šio miesto, kuris yra „gyvas, vaizdas Lietuvos praeities atsiminimas“ istorija. M. Biržiškai 1917 m. Vilnius tebebuvo toji senoji tikra Lietuvos sostinė, kurioje „gyveno jos valdovai, dirbo jos seimai, Vyriausiasis teismo tribunolas, kaupėsi politika, kultūra, spietėsi ekonomijos gyvenimo reikalai“⁷⁴. Priminta, jog čia – Aušros

⁷² Lietuvių atstovų memorandumas Vokietijos reichskancleriui dėl Lietuvos lenkų pareiškimo apie Lietuvos ir Lenkijos valstybinį susivienijimą // *Klimas P.* Iš mano atsiminimų. Vilnius, 1990, p. 139–147.

⁷³ *Laurinavičius Č.* Lietuvos – Sovietų Rusijos taikos sutartis. Vilnius, 1992; *Lopata R.* Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais. Vilnius, 1996.

⁷⁴ *Mikalauskas B.* Vilnius prieš lenkams jį pagrobiant. Kaunas, 1930, p. 9.

vartai su Švč. Mergelės paveikslu, kuris „lietuviams atstoja Lenkijos Čenstakavos reikšmę“, o Vilniaus katedra „su Didžiojo Vytauto ir kitų didžiųjų Lietuvos kunigaikščių bei šv. Kazimiero karštais – tai Lietuvos Vavelis“⁷⁵.

Post scriptum. Vis tik atsižadėdami Istorinės Lietuvos, kaip tokios, realizavimo planų, Vasario 16-osios akte tie patys lietuvių tautinio judėjimo lyderiai nurodė, jog „remdamiesi lietuvių Vilniaus konferencijos nutarimu, rugsėjo 18–23 d. 1917 m. skelbia atstatanti nepriklausomą, demokratinius pamatais sutvarkytą Lietuvos valstybę su sostine Vilniuje [...]“⁷⁶. Taip jie deklaravo ryšį su LDK valstybine tradicija. Vertinti tai galima įvairiai. Pateiksiu vieną iš išaiškinimų, kuris, mano nuomone, gana logiškas ir argumentuotas. Žymus konstitucinės teisės žinovas profesorius Mykolas Römeris gana aiškiai pasisakė dėl modernios tautinės Lietuvos valstybės istorinių ryšių su LDK, dėl Istorinės Lietuvos tradicijų perimamumo. „Mano supratimu, – rašė M. Römeris, – tai mūsų nepriklausomos Lietuvos tąsa. (Ne tas pats kaip Prancūzija, Ispanija, Didžioji Britanija ar net Lenkija)“⁷⁷. Iš esmės reikia sutikti su istoriko Č. Laurinavičiaus komentaru, kad M. Römeris nepriklausomą Lietuvą laikė valstybe, nutraukusia ryšį su LDK pilietine tradicija, vadinasi, kuriančia naują tradiciją. Kartu M. Römeris manė, kad Lenkijai daugiau ar mažiau pavyko išsaugoti perimamumo ryšį ir todėl jai prijautė daugelis istorinės tradicijos auklėtinių iš Lietuvos⁷⁸. Tačiau turiu pastebėti, kad M. Römeris visiškai neatmetė modernios Lietuvos pretenzijų būti LDK tąsa. Pažymėdamas, jog lietuvių tautinis atgimimas turėjo istorinių ambicijų šią tąsą išlaikyti ir „Lietuvą ne kaip naująjį kūrinį statyti, bet kaip tik ją atstatyti, atgaivinti“, jis kaip vieną iš tokių ambicijų apraiškų nurodė „Istorinės Lietuvos sostinės Vilniaus reikalavimo jungimą su politiniu Lietuvos atstatymu“⁷⁹. Vilnių M. Römeris laikė svarbiausiu ir pagrindiniu organišku modernios Lietuvos ryšiu su Istorine Lietuva, todėl kovai dėl jo gražinimo teikė gilią politinę, ir ypač geopolitinę, prasmę. Antra vertus, M. Römeris buvo įsitikinęs, jog lietuvių formuojamas valstybinis organizmas yra gyvas pavyzdys, kaip reikia valstybiškai jungti ir organizuoti žemes, buvusias LDK erdvėje⁸⁰. Jis manė, kad tik „jauna buvusiose LDK žemėse lietuvių kuriama valstybė yra pirmas

⁷⁵ Ten pat, p. 10.

⁷⁶ Vasario 16-osios Lietuvos nepriklausomybės aktas // Lietuva vokiečių okupacijoje Pirmojo Pasaulinio karo metais, 1915–1918 m.: Lietuvos nepriklausomos valstybės genezė. Dokumentų rinkinys / Sudarė E. Gimžauskas. Vilnius, 2006, p. 285.

⁷⁷ Römeris M. Lietuvos konstitucinės teisės paskaitos. D. 1. Kaunas, 1937, p. 19.

⁷⁸ Laurinavičius Č. Mykolas Römeris – Lietuvai, arba dar kartą apie Lietuvos pilietinio paveldo problemą // Kultūros barai, 1995. Nr. 2, p. 55.

⁷⁹ Römeris M. Kad Vilniaus problema yra viena svarbiausiųjų... [nebaigto straipsnio rankraštis] // LMAB RS. F. 138-2265, 1. 2–3.

⁸⁰ Römer M. Proces odrodzeniowy narodu litewskiego i jego rezultaty // Nowe słowo, 1940 02 25, Nr. 38; Römer M. Naiwni // Głos Litwy, 1920 10 15. Nr. 2.

aiškus gaivinančių liaudies masių sukurtas simbolis... Ne Rusija ir ne Vokietija ar Lenkija, bet ji ...“⁸¹. Pagal jį „faktinė lietuvių tautinio judėjimo jėga jos santykyje su kitomis veikiančiomis šią teritoriją nacionalinėmis jėgomis“ lėmė Lietuvos tautinės valstybės konkretų įgyvendinimą⁸².

IŠVADOS

Lietuvių tautinio judėjimo eigoje LDK valstybingumo tradicijos raiška ir poveikis judėjimo politinių siekių konstruoti buvo nevienodas. Skirtumai atsekami pagal tautinio judėjimo etapus, kuriuos charakterizuoja kintantis visuomeninis-politinis, kultūrinis kontekstas, kuriame vystėsi šis judėjimas; skirtingos judėjimo varomosios jėgos bei su jomis susiję kultūriniai ir politiniai siekiai; nacionalizmo, liberalizmo, socializmo bei krikščioniškosios demokratijos idėjų sklaida tautiškai-pilietišškai besiaktyvizuojančios visuomenės masėse.

Pirmajame – kultūriniame tautinio judėjimo etape įvyko slinktytys lietuvių tautinio judėjimo aplinkoje nuo LDK valstybingumo tradicijos link modernios, pagrįstos etninėmis vertybėmis, valstybingumo formulės. Jas lėmė besikeičianti lietuviškumo samprata. Nueita nuo bajoriškosios tapatybės „gente lituanus natione polonus“ formos, su kuria buvo siejama „unijinė“ LDK valstybingumo tradicija link etninėmis vertybėmis grįstos lietuviškos tapatybės, ieškant šios sąsajų su „ikiunijine“ LDK valstybingumo tradicija (Gedimino, Kęstučio, Vytauto laikų valstybės).

Antrajame – pereinamojo iš kultūrinės į politinę stadiją etape jau tiesiogiai išskyla Lietuvos valstybės perspektyvų klausimas. Vis labiau imta akcentuoti „unijos“ neigiamos pasekmės LDK valstybingumui, o ryšys su Lenkija jau tiesiai įvardijamas kaip LDK valstybingumo žlugimo priežastis. Pirmosios politinės partijos – LSDP būsimos Lietuvos valstybingumo formulė akivaizdžiai rėmėsi buvusios LDK valstybingumo „unijinės“ versijos tradicija. Tačiau veikiant stiprėjančiom „antiunijinėms“, antilenkiškoms nuostatomis lietuvių tautinio judėjimo politinės programos ašimi buvo įvardintas siekis – Lietuvos autonomija etnografinėse ribose. Ir šis siekis tapo esminis, privilegijuotas prieš Istorinės Lietuvos valstybingumo atkūrimo projektą. Su šio etapo pabaiga toliau lietuvių tautinio judėjimo aplinkoje LDK valstybingumo tradicija naudojama, ja remiamasi instrumentiškai, t. y., kai reikėjo pagrįsti lietuvių tautos teisę į politinį savarankiškumą.

Politiniame etape dėl besikeičiančio to meto Rusijos politinio gyvenimo konteksto bei dėl „Lenkijos klausimo“ „įsitarptautinimo“ artėjant Pirmajam pasauli-

⁸¹ Römer M. Dziennik. T. 26 // Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius. F. 138-2252, l. 447.

⁸² Römeris M. Valstybė. T. 2. Kaunas, 1935, p. 234.

niam karui LDK valstybingumo tradicijos atskiri momentai instrumentiškai buvo naudojami 1905–1917 m. Buvo keliami ne tik tautinio sąjūdžio politinėje programoje, bet naudojami ir politinėje praktikoje. Pirmojo pasaulinio karo metais, keičiantis Lietuvos geopolitiniam statusui, šios tradicijos poveikis silpnėjo, nes projektuojant Lietuvos valstybingumą vis labiau buvo remiamasi tautų apsisprendimo teise, kurią ypač sureikšmino W. Wilsono „Dvylikos punktų“ deklaracija. Lietuvių tautinio judėjimo lyderiai, stengdamiesi „užbėgti už akių“ Lenkijos ir Lietuvos valstybinių ryšių atstatymo galimybei, iš esmės atsisakė bet kokių savo pretenzijų į LDK valstybingumo projekto realizavimą. Tačiau suvokiant, kad istorinė teisė pokariniu laikotarpiu gali būti paveiki Lietuvos valstybingumo pozicijų įtvirtinimui tarptautinių santykių erdvėje, buvo stengtasi išlaikyti savo teises bent jau į simbolinę LDK valstybingumo paveldą, siejant jį su Vilniaus, kaip istorinės sostinės, atgavimu.